

”Lefwernes beskrifningar är en lecture, som är både roande och nyttig för folk af alla stånd”. Om Pehr Stenbergs levernesbeskrivning (1758–1807)

En 200-årig självbiografi

Upphovsman till citatet över denna essä är den västerbottnische prästen Pehr Stenberg (S.), född 1758 som son till en bonde i byn Stöcke söder om Umeå och död på Backen utanför Umeå 1824, efter mångårig tjänst som komminister i staden och den angränsande landsförsamlingen. Han förblev sin hembygd trogen under större delen av sitt liv. Enda undantaget utgjordes av inemot tio års vistelse i Finland för studier vid Åbo Akademi, parallellt med så kallade konditioner (anställningar som informator). S. har efterlämnat ett omfattande självbiografiskt manuskript, betitlat *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning, Av honom själv författad på dess lediga stunder*, som nu för första gången publiceras i en textkritisk utgåva om fyra volymer.¹ De som har hedern av detta publiceringsarbete, som inom kort kommer att vara slutfört, är Fredrik Elgh, Göran Stenberg (som är S:s ättling i rakt nedstigande led) och Ola Wennstedt. Därutöver har ett tjugotal personer bistått med transkribering och andra uppgifter såsom registerhantering. S:s handskrivna arbete omfattar ca 5000 sidor. Manuskriptet deponerades i Kungliga biblioteket på 1960-talet och donerades dit av släkten år

2010. Det är indelat i åtta böcker som skildrar de 49 första av författarens 66 levnadsår, alltså tiden fram till 1807. Textens ålder utgör inget problem för begripligheten. Den är inte tillrättalagd utan har i sin tryckta version återgivits med stor noggrannhet vad gäller både stavning och uppenbara felskrivningar.

Jag kommer i följande artikel att reflektera över S:s verksamhet som författare och anlägga vissa språkliga och litterära synpunkter på verkets första tre delar. Sedan övergår jag till en kronologisk sammanfattning av S:s liv. Jag kommer att behandla hans barndom och uppväxt, studieåren i Umeå och det decennium han tillbringade som student och informator i Åbo. Jag nämner även något om hur S. uppfattade det samtidspolitiska läget. Ett följande avsnitt ägnas åren som präst på olika orter i och kring Umeå, ett annat åt olika former av brott mot lagen, religionen och god sed, som han hade att förhålla sig till. Den utsatthet och nöd varunder många människor levde under den aktuella tiden uppmärksammas. Avsevärt utrymme bereds åt den fråga som kanske var den mest centrala i S:s liv, nämligen hur han skulle förhålla sig till kvinnor och, framför allt, lyckas finna en hustru och bilda familj. Essän avslutas med några reflexioner kring hur begreppsparet ”avstånd” kontra ”närhet” kan tillämpas på läsning av äldre texter som denna, och kring S:s person i hans olika roller som präst, författare och medmänniska.

Författaren i verket

Att S. var en man med stor aptit på världen, en vaken psykologisk blick och underfundig humor går snart upp för läsaren av denna öppenhjärtiga levnadsbeskrivning. Författaren kommer oss till mötes på ett generöst och självutlämnande sätt som upplevs som oväntat nutida. Vardagslivets händelser, inte minst dess småaktigheter och förtretligheter, tycks ha fascinerat honom mer än stora, övergripande skeenden. Samtidigt belyser texten aspekter av 1700-talets samhälle som har bäring utanför S:s enskilda liv. Det är häpnadsväckande att S. över huvud taget kunde genomföra detta storverk, mot bakgrund av hans enkla levnadsomständigheter och tunga arbetsbörda i övrigt. Man imponeras av hans uthållighet och noggrannhet. Med hjälp av sitt utomordentliga minne anser sig S. kunna återge ett samtals exakta ordalydelse, samtidigt som han förstår att framhäva signifikanta detaljer och att analysera de känslor han en gång hyst gentemot sina olika interlokutörer. Hans goda självförtroende och eftertänksamma läggning har säkert sin del i hans förmåga att bedöma andra människor och genomskåda deras dolda avsikter. Det rör sig inte om en enkel redogörelse för vad som inträffat. S. visar genom sitt sätt att delge oss sina minnen att han tillmäter dem ett allmänmänskligt intresse och att hans önskan är att texten ska upplevas som relevant för läsaren. Det går förstås inte att exakt verifiera sanningshalten i det skrivna, men S. vidgår själv emellanåt att det finns en risk att han missminner sig, vilket ju i sig kan anses stärka textens tillförlitlighet. Nedtecknandet tycks inte ha skett i omedelbar anslutning till de relaterade händelserna (utom, får man anta, i form av korta daterade notiser) utan först efter långa tidsperioder, ibland ett par årtionden. Stort utrymme ägnas åt att mer eller mindre ordagrant återge avsända och mottagna brev som han rimligtvis måste ha bevarat i avskrift respektive original eller rentav verkar ha begärt tillbaka från olika adressater.

Språkliga aspekter

För att läsarens intresse ska stå sig genom en så stor textmassa krävs det att författaren är en god stilist, som väl behärskar skrivandets konst. S:s prosa flyter lätt och läsvänligt, även om meningarna ibland kan vara både långa och omständliga. Han bör inte frånkännas en benägenhet att förlora sig i bagateller, vilket ger texten ett något pratigt intryck. Detta uppvägs av hans väl utvecklade sinne för dramatisk spänning. S. uppfattades enligt egen utsago (och man tror honom gärna) som en god predikant, vilket ju var ett avgörande kriterium för prästens yrkesskicklighet. Den ständiga övningen i att uttrycka sig muntligt på ett begripligt och medryckande sätt, inte bara som förkunna utan även i den vardagliga interaktionen med församlingsbor och vänner, bör också ha inverkat positivt på hans skriftspråk. Redan en ytlig analys av utmärkande diskursiva och lexikala särdrag hos S. visar på ett ledigt och naturligt men samtidigt medvetet förhållande till språket. Han tillämpar, särskilt i början, ett stilgrepp som egentligen är ett slags redundans. I stället för enkla ord använder han gärna par av tillfälligt hopfogade synonymer ("ett svimmande och dånande", "blyg, tyckmycken och timide", "drucken och beskänker", "commodité och beqwämlighet"). Kanske härrörde detta ur en önskan att briljera, kanske var det den vane talarens behov att "fylla ut texten" som gjorde sig gällande, eller så var det bara ett från det muntliga överfört sätt att slå vakt om "talutrymmet". Ordvalet är annars rakt och okonstlat, med det inslag av latinismer och gallicismer man kunde förvänta sig hos en akademiker. S. hade även en öppenhet för att, när så kunde kännas motiverat, tillgripa en dialektal vändning eller en målande interjektion ("Waslaprament! tänkte jag, det wore funtus det, at få lära af sjelfwa mästartn"²). Särskrivningen och den tämligen fria stavningen kan knappast förvåna, eftersom dessa praktiker var gängse på 1700-talet.

Litterära influenser

S. utvecklade genom åren ett stort intresse både för den gryende romanlitteraturen och för teatern. Den förste skönlitteräre författare han nämner är Ludvig Holberg. Han grep tacksamt de tillfällen som gavs att ta del av en ny bok, exempelvis genom lån från en prostinna Nortman i Bygdeå, "som hade ett rikt förråd af Romaner och Belle Lettres",³ eller att få se ett teaterstycke framföras, när han råkade uppehålla sig i Stockholm eller när en kringresande trupp komedianter gästade Åbo eller Umeå. Detta var ovanligt för en präst. Hos en viss komminister Häggström träffade han en dag en fru Bergström, som han uppskattade sen tidigare: "Hon hade werld och tänkte städat och förnuftigt. [...] Samtalet blef då om Commædier och Theatern och dess moralité, dess nytta eller skada. Bror Häggström påstod den wara högst skadlig och lämdande till seder- nas fördärf &c: men Fru Bergström tog Theatrerna i försvar. Sedan jag en stund hade åhört deras twist, så tog jag Fru Bergströms partie".⁴ S. tog därmed, sig själv förmodligen ovetande, ställning för de franska encyklopedisterna, men mot Jean-Jacques Rousseau. Han liknade däremot Rousseau i andra avseenden, till exempel i kravet på största möjliga ärlighet vid nedtecknandet av en självbiografi. "Werthers lidande" fann S. "högst osmaklig och pjänkig", medan han drogs till engelska skönlitterära författare, främst Samuel Richardson och Henry Fielding. De kan ha inspirerat honom till det ymniga bruket av dialogformen och av infällda korrespondenser. Brevromanens popularitet kan ha ingett honom en känsla av legitimitet när det gällde sådana konstgrepp. Utöver ett eget försök i romangenren skrev S. tillfällesvers, regelrätta *badinages*, som imiterade Olof von Dalins lätta och skämtsamma ton. För prostparet Nortman läste han gärna högt ur Dalins *Witterhets-arbeten*, något som enligt S. hjärtligt roade både honom och värdfolket.

För eftervärlden står det klart att S. inordnar sig i ett bredare självbiografiskt samman-

hang, från Augustinus och Montaigne till Lars Norén och Karl Ove Knausgård. Mera närliggande referenser är, som utgivarna själva påpekat,⁵ Agneta Horn, Jesper Swedberg, Märta Helena Reenstierna, Johan Fredrik Muncktell och Metta Magdalena Lillie. Genom skildringarna av muntra men stundtals synnerligen vådliga sjöresor på Bottenhavet, på Ålands hav och i finska skärgården blåser ibland en frisk fläkt, som kunde ha utgått från Jacob Wallenbergs *Min son på galejan*.

Barndom, ungdom och grundläggande studier

S. föddes alltså år 1758, under Sveriges frihetstid och medan det så kallade pommerska kriget mot Preussen pågick nere på kontinenten. I självbiografins första volym ger han en bild av en barndom som han troligtvis upplevde som förhållandevis lycklig, men som idag snarare skulle beskrivas som karig och hård. Barnen måste tidigt bidra till familjens överlevnad genom sysslor som att plocka lingon, "bryta löf", gå vall med fåren och utföra långväga ärenden till fots. Samtidigt fick de utstå i en hel del aga och gliringar. Hyss och "skelmstycken" förekom förvisso, där S. gärna deltog, men sällan som initiativtagare. S. tycks ha varit den mest begåvade i barnskaran, och föräldrarna, insåg att han måste få studera, trots att detta innebar en tung ekonomisk belastning och framtidsutsikterna var ytterst ovissa. Konsten att läsa lärde han sig av modern. S:s far, "dannemannen" Eric Persson, var visserligen en enkel bonde men fullt läs-, skriv- och räknekunnig, kärv till lynnet men mycket from. Vid sju års ålder fick S. följa med honom till kyrkan, varvid han förundrades över att se sin far falla tårar. Långt senare förstod han att det skett av rörelse.

När S. nått tolv års ålder skrev fadern till sin bror Lars Ström, besökare (tjänsteman med uppgift att visitera fartyg) vid sjötullen i Ratan, och bad honom ta emot sonen en tid, för att han skulle få möjlighet att förbättra sina kunskaper i räkning och skrivning. Det var då han antog namnet Stenberg, på förslag av dot-

tern till en tullförvaltare i byn. Hon ansåg att han behövde ett mera särskiljande tillnamn, när han undertecknade sina brev. Ett år senare återvände han hem och måste nu dela sin tid mellan gårdens sysslor och fortsatta studier på egen hand. I början av år 1773 tog fadern honom slutligen till skolan i Umeå och fick honom antagen där.

Stadsskolan i Umeå och avresa till Finland

Vid stadsskolan i Umeå tycks man ha inriktat sig på att utbilda blivande handelsmän (som även kunde vara innehavare av segelfartyg). Tonvikten i undervisningen låg på ämnen som matematik, bokföring och främmande länders geografi och handel. Första natten vände S. sig gråtande till Gud med en bön att genast bli hädankallad för att undslippa alla "hand plaggor, stutar et: och det ofta åt den oskyldigaste blåt för ilfundiga Cameraders skwaller och lögner".⁶ Men han var snart klassens primus och vann därmed acceptans bland handelsmannasönerna. Särskilt glänste han i matematik.

S. fick nu tillfälle att tillägna sig en del sociala färdigheter som att dansa schottis, polonäs, menuett och kadrilj samt att spela violin. I enlighet med gammal norrländsk sed låg han några gånger i "all ärbarhet" tillsammans med flickor som kom i hans väg. Men en gång var det nära att gå för långt. Som inneboende hos sin lärare, magistern och vice rektorn Carl Sædenius, lockades han av dennes 40-åriga piga att så när mista sin "swåndom", vilket gav honom svåra skuldkänslor. Skildringen av detta "wanhederliga" uppförande inleds med en biblisk referens till kung David och är alltigenom ett stilistiskt bravurnummer.

Till en början var S:s studier inriktade på en mera anspråkslös karriär som besökare, "bobetjent" (bodbetjänt) eller skrivare. Men yrkesvalet kunde för denne läsbegåvade yngling till sist bara bli ett – prästens –, i synnerhet som han alltsedan tioårsåldern fann sin största glädje i läsningen av bibel och postilla, särskilt Gamla Testamentets historiska partier.

S. bestämde sig därför, med stöd av ett *testimonium* (intyg) från magister Sædenius, för att "hoppa över" gymnasiestudierna i Härnösand och i stället bege sig direkt till universitetet. Detta var möjligt om han först stannade i skolan i Umeå ytterligare två år och innebar lägre omkostnader. Men beslutet togs ändå först efter mycken tvekan och trots uttalad skepsis från några personer i S:s omgivning.

De avslutande åren vid Umeå stadsskola tycks i S:s fall ha varit orienterade mot de klassiska språken, men han verkar inte ha känt någon starkare dragning till studiet av dessa. Han lade gärna den latinska grammatiken åt sidan för något spännande historiskt arbete, såsom Jöran Nordbergs mycket lästa *Konung Carl den XII:s historia*.⁷ Icke desto mindre hann S. studera Cato den äldre, Terentius, Cornelius Nepos och Cicero, evangelietexterna på grekiska och skapelseberättelsen på hebreiska, innan han lämnade denna uppenbarligen mycket gedigna skola.

S. valde att förlägga sina akademiska studier till Åbo Akademi i Finland, av det enkla skälet att studentlivet där påstods vara billigare än i Uppsala. Före avfärden gjorde han "uppbördsresor" till gårdarna i trakten, sedan sockenstämman beslutat tillåta den välartade eleven att be byborna om pengar till reskost, *viaticum*. Han fick även motta andra gåvor. Två "lapp flickor", Maria och Hellena, skänkte honom "en kappa lingon och I. par goda ull strumpor".⁸ Till sist återstod bara att skaffa "Resepass på Lands Cancelliet" och finna en båtlägenhet till Finland. Hans mor oroade sig för vem som skulle sköta om honom om han blev sjuk. "Gråhåriga Morfar" grät vid avskedet, som han insåg var definitivt, där han stod i lidret och högg ved. Men faderns nyss fångade och tillredda gädda övervann under tiden den siste kvarvarande skepparen Häggströms envetna vägran att bereda honom plats. Avfärden skedde den 19 september 1779.

Universitetsstudier och informatorsuppdrag

Överfarten blev mödosam och tog, på grund av vädret, diverse strandhugg, någon veckas uppehåll i Stockholm och byte till en "Åbo Jagt", hela två månader i anspråk. Men när S. äntligen nådde Åbo, den 17 november 1779, fick han sin belöning: en släkting, överinspektoren vid tullen Johan Ernst Callmeijer, som han tillskrivit i förväg, tog vänligt emot honom, erbjöd honom dagliga måltider i sitt hem och hjälpte honom att finna ett hyresrum till överkomligt pris.

Trots att Åbo med sina 9000 invånare var en storstad efter tidens mått, tycks livet och studierna i universitetsstaden ha varit ganska enahanda. Studentantalet var begränsat till ca 200.⁹ Efter att ha överlämnat sitt rekommendationsbrev till professor Billmark och ett kort förhör i latin, grekiska och teologi hos professor Planman avgav S. studented hos rector magnificus, professor Lefrén, och skrevs in i "Sweogothiska Nation". Sedan gick studierna sin gilla gång, samtidigt som han odlade sitt kontaktnät bland studentkamraterna. Åren i Åbo skänkte honom flera vänner för livet. Han var generös, alltid villig att låna ut en slant till behövande, men fick sällan något tillbaka godvilligt. Tillsammans med vänner frekventerade han ett "privat collegium" för att lära sig "dansa menuetter och contradanser, och utpressade quinte essencen af den gamla dansmästaren Ekenbergs kundskap och konst, som war likaså gammalmodig, som han sjelf".¹⁰ Bland professorerna är det egentligen bara den olympiske Henrik Gabriel Porthan som nämns med ersonserverad beundran, även om flera av de övriga, särskilt historikern Johan Billmark, gav honom stöd, goda råd och personlig omtanke.

För att få råd med studierna tog S. anställning som informator eller *praeceptor*, något som var en vanlig väg in i yrkeslivet för blivande präster. Till hans arbetsgivare hörde företrädare för adessläkterna Ehrenmalm och Gripenberg och den friherrliga ätten Carpelan, som bodde på godset Odensnäs en bit utanför staden. S:s

uppgift var att undervisa sönerna i huset i alla förekommande ämnen, från matematik och naturvetenskap till historia och språk, och att vid behov agera själasörjare. Han grep dessutom varje tillfälle att öva sig i predikokosten i de svenskspråkiga församlingarna.

Det går att läsa mellan raderna att S:s närvaro kunde uppfattas som ett stimulerande tillskott i familjelivet. Han fick sitta med då familjen samlades om kvällarna och blev medbjuden på värdfolkets och andras "calas". En tid turades S. om med sin förste arbetsgivare, en kapten Tollet på Sannais i Merimasko, att läsa högt "uti Hittebarnet eller Thomes Jones".¹¹ För den kärlekskranke ynglingen förvandlades bokens amorösa scener till projektioner av den yttre verkligheten, när plötsligt "älsta Fröken Christina Charlåtta Aminof såg på mig något owanligt, och som jag tyckte något ömt. Det är för mig omöijeligt at beskrifwa mina känslor för det ögonblicket; Det war såsom hade kall is gådt ner genom hela kroppen och hjertat började nog häftigt at hoppa i mitt bröst".¹² S. återupptog senare högläsningen ur denna bok för "Fruentimrerna" Carpelan.¹³ Hos major Gripenberg i Björneborg läste han i stället "Pamela eller den belönta dygden",¹⁴ som han sedan lämnade över till fröknarna. "Af en sådan Lecture upeldades min tokiga kärlek än mera."¹⁵

Tack vare den solida allmänbildning han erhållit i Umeå bör S. ha varit väl rustad för sin uppgift som informator. Möjligen låg hans håg mindre åt de döda språken än åt de levande. Nu fick han i alla fall tillfälle att ägna sig åt de senare. Undervisning i latin efterfrågades endast undantagsvis för de adliga ynglingarna. S. läste och skrev tidens viktigaste moderna språk, franska, tillräckligt väl för att kunna undervisa sina adepter även i detta ämne. Men han förstod inte talad franska och kunde inte heller själv tala språket. Därför blev han mycket besviken, när han tog med sig sina elever till "Fransyska Språkmästaren Danett".¹⁶ Denne ägnade sin undervisning enbart åt högläsning

ur Fénelons berömda "furstespegel" *Télémaque* (1712), utan att på minsta sätt aktivera sina åhörare eller försöka göra texten begriplig för dem. De fick nöja sig med att läsa efter bäst de kunde.¹⁷ Lyckligtvis kompletterades detta av att magister docens Tengström ledde ett privat kollegium över samma verk, som synes ha varit särskilt omhuldat i Åbo.¹⁸

Några av S:s elever genomförde sannolikt bildningsresor till Frankrike, men själv fick han förstås mycket få tillfällen att öva sig i talad franska. När han våren 1789 sökte anställning som präst vid flottan, blev han brydd av en arrogant officer, som tillgrep franska språket i samtal med en annan högre militär, tydligen i syfte att hålla den unge prästen utanför.¹⁹ Av allt att döma lyckades S. dock ganska bra med att undervisa i franska. Hans forna lärjunge Claes J. Gripenberg står inte Dalins Herr Silver-spasser-klinga *et consortes* efter, när han i ett ståtligt anlagt brev och på yvigt *petit-maitre*-manner tackar sin lärare för den undervisning han fått och lyckönskar honom till hans nyligen timade prästvigning.²⁰

S:s far tänkte sig möjligheten att han skulle stanna kvar i Finland och söka tjänst där och för detta ändamål även lära sig finska. Rektor Sædenius i Umeå uppmuntrade honom också livligt till detta. S. förhöll sig dock ganska sval till förslaget. Men naturligtvis hann han förvärva vissa kunskaper i finska under sin långa tid i landet. Redan under den första tiden där lägger han märke till och citerar ett antal "Fennicismier och finska talesätt" hos dem som "skulle låddas tala swenska".²¹ Att han snart lärde sig förstå finska språket framgår tydligen, när han efter bara ett år konstaterar att han "till det närmaste kunde umbära tolk".²² Efter hemkomsten till Sverige ansågs han bryta på finska och ombads vid ett tillfälle att agera översättare åt en finstalande bonde från Torneå. Denne hade lidit skeppsbrott vid Järnasklubb och sökte hans hjälp med att förteckna det gods han hade åtagit sig att transportera och som till stor del lyckligt bärgats.²³

Politik och större händelser

Händelser av riks- eller världspolitiskt intresse kommenterades att döma av levernesbeskrivningen relativt sällan i de miljöer där S. vistades. Sådana intogs också en begränsad plats i hans privata, när allt kommer omkring rätt självfixerade universum.²⁴ Han noterar dock, något chockerad får man anta, att det festades och glammades hemma i byn samma dag som en av hans bröder gått bort i en svår sjukdom; man firade nämligen kronprins Gustav Adolfs födelse (1778).

Ett par år senare bjöds S. i Finland hem till en gammal inspektor, som såg ett tillfälle att få sin dotter bortgift. Hans konversation rörde sig kring "Stats affairer", i synnerhet "Americanernas snart blifwande sjelfständiga Stat och Krig", men varken flickan eller samtalsämnet väckte det ringaste gensvar hos den svenske gästen.²⁵

Mot slutet av S:s tid i Finland hamnade den östra rikshalvan i händelsernas centrum, vilket gjorde att intresset för dagspolitiken växte. I januari 1788 vistades en löjtnant Aminoff, vars hustru var född Carpelan, på Odensnäs som nyårs-gäster. "Löjtnanten yttrade sig ganska fritt och widrigt om Kungen, och sade at han ej war wärd at wara Kung, at Han ej upförde sig såsom Kung, at Han förstörde Rikets inkomster, at skattkammaren war tom, at Han sålde Sysslor och Pastorater; och Gud wet alt hwad ont mera".²⁶ S. försvarade kungen efter bästa förmåga. I maj samma år spreds ryktet om det förestående kriget mot Ryssland.²⁷ Anjalaförbundets agerande delade sinnena i Finland, och den minoritet av "Herrskaperna" som enligt S. stödde upprorsmännen väckte hans starka ogillande.²⁸ Den 2 juli 1789, en vacker kväll då S. rott ut för att meta, hörde han plötsligt kanonskott från Porkala udd. Eldgivningen pågick en halvtimme, men S. fortsatte lugnt med sitt fiske: "Ty jag tänkte: här kan icke wara någon fara för Fienden; ty han wägar icke landstiga bakom Swenska Armeen och Sveaborgs fästning".²⁹ Några veckor senare promoverades S. till filosofie magister

på en avhandling i ämnet havtorn. Ämnesvalet kan förväna men var en frukt av hans växande intresse för ämnet botanik. Promotionen råkade inträffa samma dag som Bastiljen stormades i Paris, men denna världshistoriska händelse omnämns inte i verket (och blev naturligtvis inte allmänt känd och till fullo förstådd i de nordiska länderna förrän långt senare).

I sin politiska åskådning var S. hängiven rojalist och patriot och fick åtminstone två gånger möjlighet att se sin kung på nära håll. På sin andra utresa till Finland 1785 besökte han den så kallade *carrousel*, bestående av tävlingar och teaterupptåg, som Gustav III lät anordna på Drottningholm, och där monarken, lätt igenkännlig, skymtade i vimlet. Några år senare, under ryska kriget, närmare bestämt den 5 juni 1789, alltså en knapp månad före kanonaden vid Porkkala, red kungen in på gården till landshövdingens residens i Åbo, som låg granne med det hus där S. hyrde sin bostad. S. fick då möjlighet att bevittna mönstringen av truppen från ett fönster på övervåningen. När Gustav III mördades gav han luft åt sin upprördhet och förtvivlan, men Karl XIII:s maktillträde föranledde endast ett pliktskyldigt omnämnande.

I augusti 1792 uppvaktades S. av en "något ung främmande Herre" från Österbotten. Han sökte i all förtrolighet utröna vilket "partie" S. tillhörde, om han var för eller mot "vår Regering, som är högst fatal, och ingen kan vara nögd med". Men S. sade sig inte känna några partier eller vilja blanda sig i politiken, som regeringen enligt honom skötte bäst själv. Han fick senare veta att den finske gästen varit präst i Nyland men förlorat sitt ämbete för "sitt politiska wurm".³⁰ S. omnämner honom i registret till femte boken som "Onämnd afskedad Prest Parti swärmare".³¹

Tidiga äktenskapsdrömmar, "sabbatsår" i Sverige och slutgiltig hemresa

I S:s ungdom var det framförallt förhoppningen att snart kunna gifta sig som uppfyllde

hans tankar. Han beklagar sig inte över det liv i avhållsamhet som hans fattiga omständigheter ålade honom. Men de många giftaslystna finska herrgårdsfröknar som lockade till flört, samtidigt som de i många fall såg till att hålla honom på tillbörligt avstånd, var förstas en källa till "ljuva plågor". Den unge mannen tycks inte ha uppfattat den sociala skillnaden i sig som ett oöverstigligt hinder för giftermål men ansåg (trots en del uppenbara framgångar) att hans utsikter till verklig lycka skulle vara små, om nu någon av frökarna verkligen vore beredd att acceptera det enkla livet som prästfru. Han utgick från att damerna i fråga helt enkelt var alltför vana vid sin privilegierade livsföring för att kunna göra de eftergifter som skulle krävas. Han ställde också själv höga krav på en eventuell fästmo i fråga om karaktär och moral. Trots att S. tidigt och ofta uttryckte en önskan att finna en livspartner, visar den fortsatta händelseutvecklingen att vägen dit skulle bli lång. Det berodde inte bara på hans egna höga anspråk utan även på personliga svårigheter att göra sig gällande som äktenskapskandidat. Han klagar själv över sitt alltför stora allvar, sin bristande yttre attraktionskraft (även om han vid ett tillfälle påpekar att han nog egentligen såg ganska bra ut, åtminstone i ungdomen!) och, trots all försiktighet, en benägenhet att begå fatala blundrar. Han fick trösta sig med att informatorstiden åtminstone förde det goda med sig att han fick lära sig hur man på ett mera ytligt plan skulle "omgåås med Herrskap", med andra ord att behärska sällskapslivets kultiverade manér.

En enda gång unnade sig S. en resa hem till Sverige. Den företogs i augusti 1784 och tog nu bara en månad i anspråk, inklusive det obligatoriska uppehållet i Stockholm för byte av fartyg. S. längtade efter sina föräldrar och syskon och visste att han även skulle göra dem en stor glädje med ett besök. Kanske var det också nödvändigt för honom att ta en paus. Han hade hastigt nödgats lämna en informatorsbefattning hos hovrättsrådet Ehrenmalm

på gården Saustila i Sagu socken, efter att ha varit lite för påflugen i sin uppvaktning av en där inneboende släkting till familjen, en made-moiselle Rabenius.

S. kom att stanna hemma i Stöcke ett helt år, till augusti månad 1785. Tiden användes till predikoövningar, umgänge, fiske och jakt. Tillbaka till Finland for han först med briggen *WandringsMan* till Stockholm och därpå med jakt till Åbo. Även nu gick hela överresan på ungefär en månad. Av briggens skeppare Tegström hade han då hunnit lära "practiken af navigations konsten; ty han seglade efter loggning och bestick," inte "blott efter Compass och landkänningar".³² Efter ytterligare fyra år, så fort disputationen var avklarad, var det dags att resa hem för gott. S. skildes utan större saknad från både fröknarna och det övriga folket på de finska godsens, där han levt i en så stark beroendeställning. Däremot greps han av avskedet från prästerliga vänner som kyrkoherde Mjöd i Nagu och hans hustru. "Med ett blödigt hjerta reste jag nu ifrån ett Herrskap, som hade gjort mig så mycket godt och bemött mig med en så ren och liflig vänskap".³³

Skiftande umgängesformer

Återkommen till Umebygden upptäckte S. att det rådde ett mera otvunget och "demokratiskt" förhållande mellan människorna där än i de finska miljöer där han uppehållit sig under det senaste decenniet. Tilltalsorden "I" och "ni" användes väl även hemmavid, åtminstone när det gällde obekanta, men han märkte att också personer som han inte var släkt med eller kände närmare, däribland "handtwärksfolk", gärna kallade honom "bror". Den etikettsprincip han inhämtat i Åbo föreskrev att "för ämbetets skull iaktta en wiss wärdighet och icke inlåta [s]ig i altför förtroligt umgänge med Creti och pleti utan altid hafwa en honet ambition om [s]ig sjelf".³⁴ Men trots att han kände sig förlägen inför tanken att falla in i det allmänna bruket av tilltalsorden "bror" och "syster", lärde han sig snart att umgås på

jämlik och vänskaplig fot med folket i hembygden.

Läroår i prästyret

Hösten 1786 hade S. prästvigt i Åbo domkyrka tillsammans med ett trettiotal andra prästkandidater. Som ett första steg på prästbanan blev han nu adjunkt i olika församlingar kring Umeå. Den viktigaste överhetspersonen i hans värld var den prost han för tillfället bodde hos och arbetade under. Blandningen av yrkesmässig distans och påtvingad intimitet ledde ofrånkomligen till spänningar. Prosten Nortmans snålhet och kärva sinnelag hade han särskilt svårt att fördrå. "Såsom Prost war han ganska myndig och stor och wille föra en Hierarkisk och Påfwisk Spira". Nortman gjorde ingen hemlighet av sina betydande jordiska tillgångar. "Han sannade ordspråket: *Pengar ger mod.*" Han och hans prostinna "woro båda antirojalistiskt sinnade; tadelde och häcklade alt hwad Konungen gjorde (Gustaf III.), såsom kriget, regeringen, hushållningen i Riket &c: med ett ord intet war wäl gjordt."³⁵ De var ytterst noga med den ortodoxa renlärigheten och klandrade en ämbetsbroder, prosten Eurenus i Umeå, för hans påstådda dragning till herrnhutismen. S. var för sin del övertygad om att Eurenus, som han satte vida högre som person, var en "rättskaffens Ewangeliu lärare", medan paret Nortman i hans ögon såg alltför mycket till behovet av "moral, pligter, dygder, &c: och Bättring".³⁶

Men detta tordes S. naturligtvis inte säga. Hos prosten Eurenus trivdes han bättre, och där tog han upp sin gamla vana att bedriva högläsning. Han gick nu vidare med Fielding och valde romanen *Joseph Andrews*.³⁷ S. hade i Finland utvecklat ett finurligt sätt att välja sina texter så, att åhörarna i de följande diskussionerna skulle frestas avslöja sina egna känslor och vad de tänkte, inte bara om de fiktiva hjältarna utan också om verkliga personer i sin omgivning. Så skedde även nu. S. hade tidigare förgäves slagit sina lovar kring

prostens brorsdotter, och nu fick han sin lilla hämnd. Denna mademoiselle Eurenus hade ansvar för värdskapet under en mottagning i prostinnans frånvaro men bar sig "så tölpaktigt åt, hälst när hon skulle Servera caffè" att hon, sedan hon avlägsnat sig, av sällskapet snabbt identifierades med romanens *Mademoiselle Slipslop*.³⁸

Det var först när S. 1792 lyckats vinna komministertjänsten i Umeå och tilldelats en anspråkslös tjänstebostad som han kunde ge fritt utlopp åt sin energi, sina ambitioner och sina åsikter. Till att börja med gick han in för att rusta sitt förfallna logi och bearbeta de magra betesmarker han övertagit, samtidigt som han avpressades en väl tilltagen ersättning för de små förbättringar som hans företrädare hade låtit göra under sin ämbetsstid.

Om än på många sätt en upplysningsmänniska kände S. inget behov av att problematisera själva trosfrågorna. När vid något tillfälle en "Dispute i religions ämnen" uppstod, tvivlade han inte på att det var han som företrädde den rätta läran. Ändå valde han, på grund av sin saktmodiga läggning, att inte ta strid.³⁹ Däremot var han mycket mån om att vårda den kristna moralen och inte minst sitt eget anseende som präst.

S:s ämbetsgöromål var att förrätta gudstjänster, ottessång, aftonsång, dop, vigslar och begravingar. Han undervisade nattvardsbarnen i katekesen, höll husförhör och gick med sockenbud, ofta till avlägsna byar. Det handlade då om att "skrifva" eller på annat sätt bistå gamla och sjuka, när de kände slutet nalkas. S. var en empatisk själasörjare men ville också gärna axla rollen som sedernas väktare. Hans prästerliga auktoritet var ännu inte självklar, åtminstone inte gentemot den egna släkten. När det framkom att två av hans kvinnliga *cousiner* "så hederligen skickat sig, at de båda hade förskaffat sig arwingar på extra stat" och han råkade stöta på den ena, gjorde han henne "några tjenliga föreställningar öfwer Hennes upförande; men de blefwo icke uptagne med

den blödighet och botfärdighet som jag önskade; utan snarare beswarades de med oginhet och så at de just icke angeck mig; som ej annat kunde än förtryta mig."⁴⁰

Guds dom och lagens straff

Det händer att kalla stråk från en hård, gången tid drar genom S:s övervägande idylliska berättelse. Bara ett drygt sekel hade hunnit förflyta sedan de stora häxprocesserna ägde rum. År 1794 dömdes en piga i en grannsocken till döden för barnmord. S. visade ingen sinnserörelse när ett så grymt straff skulle utmätas i hans omedelbara närhet, endast ett visst obehag inför tanken att behöva beblanda sig med saken. Pigan tillhörde inte hans egna sockenbor utan en angränsande församling, och S. ansåg det därför inte formellt vara hans plikt att intervensera. Men så småningom kom han på andra tankar och sökte upp kvinnan för att skänka henne lindring genom religionen. Han förvånades då över hennes själsstyrka och mod. Då dagen för domens verkställande var inne, fanns han med bland de präster som under psalmsång följde den livdömda till avrättningsplatsen. När de kom fram var bålet redan tänt, och den gamle prost som anförde prästerna hjälpte henne med darrande hand och stämma ut bestiga schavotten.

Ett år senare drabbades en änka från Röbäck av samma ohyggliga öde. S. yppar inga betänkligheter mot att lagen tillämpades så kompromisslöst. Han måste ändå ha känt till att Sverige under Gustav III fått en liberalare lagstiftning, bland annat när det gällde barnamord. Genom det så kallade "hor-" eller "barnamordsplakatet" (1778) hoppades myndigheterna kunna uppnå en minskning av antalet sådana brott. Ogifta mödrar tilläts föda anonymt och på annan ort ("resa till Tyskland"). Kyrkan var dock negativ till denna reform, av rädsla för att mildare straff för utomäktenskapliga förbindelser skulle leda till fler "öakta" barn och kanske ett ökat våld mot sådana. Det kan ha påverkat S:s inställning.

Brott mot sjätte budet – ”Du skall icke göra hor!” – står ständigt i fokus hos S., och han inskrider i enlighet med sitt uppdrag med stränga tillrättavisningar, så fort han får kännedom om något övertramp. Kvinnor som fött ”oäktingar” drabbades av utstötning och skamstraff i kyrkan. Var en av kontrahenterna gift, eller i värsta fall båda, blev det rättsligt efterspel.

Under tidigmodern tid var även brott mot tredje budordet, alltså missbruk av eder, belagt med straff enligt världslig lag.⁴¹ S. upplevde redan som barn starkt obehag inför svordomar, som han ansåg vara en svår synd. Men allmänheten måste ha haft en tolerant inställning till svärjandet, om det nu var så utbreddt som S. hävdar. Redan som barn fick han höra hur vissa föräldrar ”föra djefwulens och alla fördömda mörksens andars namn på tungan i sina barns närvaro”.⁴² Som huskaplan på Odensnäs upplevde S. hur den godhjärtade generalen Wilhelm Carpelan, frejdad för sina insatser i pommerska kriget, svor ymnigt ännu på dödsbädden (vilket han ursäktade med den gamles förvirrade tillstånd). Återkommen till Umeå träffade han på en ung fröken som han kände. ”Kölden war då ganska stark; och derfore wille Mademoisellen sluta samtalet, och sade; ’Det är kalt som fan.’ hwarwid hon neg och geck.”⁴³

Det utbredda supriet var ett svårt samhällsproblem, även om det kanske inte uppfattades som syndigt i religiös bemärkelse och inte heller bestraffades av lagen. Att berusade män av ”Fylhundars Regemäntet”,⁴⁴ som uttalade sig grovt och kränkande, trängde sig på i hemmen och hotade att bli våldsamma hörde till vanligheten. Även kvinnliga drinkare omtalas. Som flertalet andra vid den här tiden brände S. eget brännvin till husbehov, men han förtärde det bara i mycket måttliga doser. Däremot ledde vetskapen om hans förråd till besök av oönskade gäster. Samtidigt var man allmänt överens om att ”en god dosis Camfer brenwin” eller ”hjerststyrckande dråppar af bränhus Apothevet” var rena medicinen.⁴⁵

Fattigdom, sjukdom, död och övertro

Det är inte ofta S. talar om den fattigdom i vilken det stora flertalet levde, naturligtvis därför att denna upplevdes som självklar. Själv lyckades han nätt och jämnt hålla sitt lilla hushåll flytande och unnade sig sällan någon lyx. Men läsaren får ändå några ögonblicksbilder av den extrema nöd som kunde drabba hastigt och oförskyllt. I ett ”Memorial till Råstugurätten” vädjade S. i sin egenskap av god man för den för egen hand döde Umeå-rektorn Söderlunds nu föräldralösa barn om att dessa, trots hushållets omfattande skulder, åtminstone måtte få behålla ”det obetydeliga matförråd, som i boet kan finnas”, liksom ”Modrens ännu qwarwarande obetydliga gamla kläder”. För att blidka myndigheten anför han att ”döttrarna Lisa och Anna Brita hafwa haft omsorg om maltets mäلتning och torkning, som annars hade förderfwats; samt twättat linkläderna &c.”.⁴⁶

Sjukdomar, såsom ”hetsig feber”, mässling och koppor, och dödsfall var täta och tunga inslag i prästens vardag. S. förlorade flera av sina 13 syskon redan som små. Rektorn för *Lyckselle Lapps kobla* Allenius sökte en gång natthärbärge i kapellförsamlingen i Degerfors (nuvarande Vindeln), som förestods av S. i egenskap av prostens Eurenus adjunkt. Han berättade att han var på väg till Umeå för att söka bot för sin sjuklighet. Någon hjälp stod dock inte att få och rektorn återvände snart, sjukare och olyckligare än vid utresan. Han led av ”trånsjuka och en häftig melancholie”, i förening med en ytterst plågsam magsjukdom.⁴⁷ Han tog ett ömt farväl och bad S. att inte glömma hans hustru och barn. Men S. uppfattade inte situationens allvar förrän det var för sent. Redan efter några dagar nåddes man av budskapet att rektorn tagit sitt liv genom att kasta sig i forsen.

När nu även den nyss nämnde rektor Söderlund i Umeå berövat sig livet – han var utfattig och hade på kort tid gjort två av sina pigor med barn –, blev han liksom sin yrkes-

broder en "sjelfspilling", som riskerade att gå igen och vars lik ingen vågade vakta ensam, innan det kommit i jorden.

Händelser som dessa fick S. att vända sig mot såväl bristen på medkänsla mellan människor som den utbredda vidskepelsen. Redan som liten pojke vägrade han tro en gammal man, som sagt sig ha stött på både vittran och hennes kor i markerna. Men gränsen mellan övertro och allmänt vedertagen folklore var ibland hårfin, och S. kunde inte annat än själv ta intryck av olika spådomar, tecken och varsel som kopplades till hans kärleksliv och giftermålsplaner. Vid 17 års ålder tillsades han strängt av "en gammal gumma [som] skulle låddas wara hemma i cheiromantien" att "du skall akta dig ganska wäl om du ej skall blifwa bedragen af flickor".⁴⁸ S. var skeptisk, men eftersom han just hade genomgått sina första kärlekssorger var han väl motiverad att ta till sig varningar av detta slag.

Frivoliteter

Tillfällena till kurtis upphörde inte i och med hemkomsten från Åbo till Umeå. En tid inackorderades den unge prästen in spe hos en replagare, som i gengäld fick hjälp av S. att skriva ut räkningar på sina fordringar. När mästern själv var utgången tvingades han be hustrun om hjälp, varvid hon "satte sig bredewid mig, samt lutade sig tätt intill mitt bröst, under det hon såg i boken för att gifwa den nödiga uplysningen". Det gick så långt att hon lät honom läsa sin makes gamla friarbrev, "och jag fann mycket nöje i at se och läsa deras enfaldiga, menlösa och oskuldsfulla kärleks joller". Detta fick givetvis inte berättas för mannen, men det tystnadslöfte S. avgav ansåg han egentligen överflödigt, då han redan bestämt sig för "at wid sådana enskilda förtroliga samtal [...] wisa att jag aldeles icke will öfwerskrida dygdens och ärbarhetens skrankor".⁴⁹

S. var puritan med sinne för det pikanta. Vid ett långt senare tillfälle, när han blivit komminister med egen bostad i Umeå, råkade

han få veta att en kapten, som bodde granne med honom, under sin tid i Stockholm hade varit förälskad i en viss teaterdirektörs hustru. När just denne teaterledares trupp händelsevis passerade den lilla staden (som mödosamt återhämtat sig efter rysshärjningarna i början av seklet och ännu på S:s tid bara hade ca 900 invånare), såg S. dagligen från sitt fönster direktörsparet promenera förbi. Men en dag kom frun ensam. Han ställde sig vid fönstret och smygtittade och kunde konstatera att det han anat faktiskt inträffade. Damen försvann hastigt in till officeren. S. blev djupt indignerad men beslutade att gömma det han sett i sitt hjärta.

Sociala relationer och sällskapsliv

Trots sin i Finland inhämtade polityr förblev S. lantbo i själen. Det tog tid för honom att vänja sig vid det borgerliga stadslivet i Umeå. Han måste nu som församlingspräst lära känna och förhålla sig till så många som möjligt av stadens inbyggare, med varierande status och rang. I gatuvimlet, i umgänget och i det kyrkliga livet kunde han stöta på både landshövding och borgmästare, rådmän och nämndemän, notarier, kanslister och stads-skrivare, inspektorer och befallningsmän, officerare och underofficerare vid Västerbottens regemente, läkare och apotekare, rektorer och lektorer, handelsmän, bokhållare och kontors-skrivare, bokbindare, svarvare, perukmakare och hantverksmästare av olika slag. Detta myller av människor tycks inte ha vållat S. några problem; han framstår ju i grunden som en utåtriktad person. Hans kompetens i umgängeslivet räckte även till för att dinera och konversera på landshövdingens *assemblée*. Men han gick dit motvilligt, drack ogärna vin, rökte inte heller tobak eller deltog i spel om penningar. Han bestämde sig för att helt avstå från att dansa, sedan två andra präster riktat förebråelser mot honom. "'Det ser', sade de, 'lagomt wäl ut att swänga i qvadrille med sin wida Prest Koftan [sic].'"⁵⁰

Frierier

På landsbygden var det långt mellan gårdarna och glest mellan besöken. Trångboddheten i de norrländska prästgårdarna gjorde att det inte heller var lika lätt som på de finska herrgårdarna att få tillfälle till möten på tu man hand. Tillstånd att tala förtroligt med den unga dam han bestämt sig för att uppvakta måste utverkas av föräldrar eller värdfolk. Men S:s envetna försök att finna en livspartner fortsatte som förut. I kärleks- och friar-breven till de personer han hoppades kunna erövra, och vilka tilltalas som "Tit.", "min Wän", "min Ömma Wän" eller "min Öma utwalda Wän" (och i andra sammanhang omtalats som "min fästemo", "min flicka" eller "sötungen"), var han öppen hjärtig och enträgen. Ordvalet i breven är styltat men följer konventionen för hur en förälskelse bäst skulle uttryckas. När ett förtroligt samtal äntligen kunde äga rum, medförde han gärna en påkostad gåva i form av en nåldyna, ett svarvat nålhus, ett smycke, en guldkedja, en halsduk eller en päls av katt- eller ekorrskinn. Själv fick S. en gång motta en "silkesbeurce", en annan gång en "hundskins muff".

Fallet med mademoiselle Sophie Lindahl ("Cousine Fiken") var speciellt så till vida att S. denna gång anförtrodde sig åt en fru Holmbom, som gärna ville agera äktenskapsmäklerska. Hon låtsades stödja hans frieri men baktalade honom i själva verket hos den unga damen. Frun var nämligen själv ute efter att vinna S., vilket han till sin förtrytelse insåg först när han måst ge upp hoppet om Sophie. Han avfattade sina friarbreven till henne på prunkande blomsterspråk: "Ingen winter har varit längre än denna: en sol förslår intet, at göra slut på honom; men om den andra Solen El: Soph: Lindahl med sin värma äfwen skulle upgå på himmelen, så skulle berghöga snödrifwor snart försmälta. Ach skona mig för en köld, som är värre än spitsbergens! och uplifwa hoppet hos den som lefwer in i döden Tit: upriktiga; men kanske tröttsamma älskare."⁵¹

Rykten om den nu en bit upp i åren hunne adjunkten S:s verkliga eller påstådda förlovingar spred sig som skogseldar från by till by. Ibland visade det sig till hans besvikelse och sorg att mademoisellen var hemligt förlovad på annat håll. I väntan på att fästmannen skulle lyckas vinna någon form av ekonomisk trygghet kunde förlovingarna bli mycket långvariga. Om de var bundna av ett trohetslöfte, måste flickorna hålla S. på halster. Vi möter i berättelsen flera exempel på den många gånger olyckliga åldersdiskrepans som kravet på en bärgad försörjning kunde leda till. Seden med "änkekonsivering" (att förvärva rätten till en tjänst genom att gifta sig med sin företrädares änka och på så sätt trygga hennes försörjning) levde ännu, och vid ett tillfälle beskylldes S. för att ha kurtiserat en prostinna på några och trettio år, som var gift med en dubbelt så gammal man.

Giftermål

Efter ett antal korgar från unga damer både i staden och på landet (mest det senare) bestämde sig S. för att ge upp sina sociala ambitioner och enbart låta sig vägleddas av sina verkliga känslor. Han önskade inte längre vara den, som det visat sig, djupt ovärdiga Sophies "lekboll" eller "agera *Pebr bredewid*".⁵² Efter viss betänktid friade han år 1794 resolut till sin hushållerska (hemmansägardottern Elisabeth (Lisa) Ålund från Burträsk, 1760–1796), som han på många sätt uppskattade och länge varit förtjust i. Känslorna visade sig vara ömsesidiga. Lisa beundrade, ja till och med älskade S., för hans goda karaktärsegenskaper och i synnerhet för hans fromma sätt att förrätta morgonbön och tacksägelse för det dagliga brödet. Hon tillstod att hon honom ovetande hade haft för vana att iakttä honom genom en dörrspringa, varunder hon, liksom S. själv, utgjutit andäktiga tårar. Den 36-åriga prästen vann alltså utan svårighet hennes hjärta och hand. Skillnaden i social ställning fick onda tungor att misstänka att han "i hastighet gift sig förut, hwilket äk-

tenskap han måste fullborda”,⁵³ ett rykte som han valde att ignorera. Men han erkände inför sig själv att han något nödgats lägga band på sin fåfånga, innan han kunnat bestämma sig. Han oroade sig egentligen mest för att Lisa inte skulle vara vuxen rollen som prästfru. Oron visade sig obefogad, även om han någon gång fick anledning att irritera sig över hennes bristande känsla för konvensansens krav när det gällde klädsel och liknande.

När S. efter två korta års äktenskaplig lycka tragiskt förlorade både sin Lisa och det ena av parets två små tvillingbarn i barnsäng (det andra dog en kort tid senare), började han efter en tid i ensamhet uppvakta en kvinna som han även tidigare svärmat för. Det rörde sig nu om en ståndsperson, officersdottern Elisabeth Catharina (Lisa Caisa) Turdfjell (1769–1831) i Ånäset. Det avgörande kruxet var att övervinna fadern majorens och brödernas betänkligheter över en sådan mesallians. Först efter en vis uppvaktnings fråga S:s sida och stor tvekan hos den tilltänkta (mest betingad av faderns ovilja) skänkte hon honom sin hand. Bröllopet avhölls inom kort och avresan till Umeå ägde rum i en av S. hyrd *chaise*. Där lämnar vi paret S., i väntan på den fjärde och avslutande volymen.

Nöjen

När det gällde att lägga försåt för och snärja någon lockande *demoiselle* misslyckades S. för det mesta grundligt. Men som jägare och fiskare i gängse mening var han desto mera framgångsrik, både ensam och i glada vänners lag. Han ägnade en ansevärd del av sin fritid åt jakt på fågel och smådjur. Redan som barn hade han lärt sig sätta ut snaror, giller, ”fällburar”, ”slagjärn”, ”haresargar” och ”harestockar” i skogen. Han satte upp fallor för änder och rävar och sköt med förtjusning på allt som rörde sig, såsom tjäder och orre, ”hackspik” (hackspett), järpe och morkulla, ekorre och hare. Sparvar och ripor gillrades och grönsiskor fångades för sin skönsång, vilken gjort dem uppskattade

som burfåglar. Av en nedlagd ”pracka” (småskrake) tillverkade han en vette (lockfågel). S. skrev rentav en bok om konsten att fånga skogsfågel, som utkom efter hans död.⁵⁴

Det hände även att en fågel väckte varma känslor hos S. På Saustila ombads han en gång under en vargjakt stå på vakt vid nätet med sin bössa. Han hade tråkigt, tänkte på fröken Rabenius och spanade efter nya örter. Men så dök ”en liten artig fogel” upp, ”söng skjäligen wackert” och flög upp och ner ”i en lurfwig tall”. Det sades röra sig en ”Skogs lärka”.⁵⁵

Men framför allt var S. en passionerad fiskare av allt från abborre, gädda, harr, lake, mört och ruda till ”börting” (öring), lax, strömming och ål. I ruddammen på Saustila fångade han kräftor och rudor. Fisket utfördes med ljuster, långrev, krok, mjärde, nät, rys-sja och dragnings av höst- och vinternot, och fångsten delades fiskarna emellan, om de var flera, eller lämnades i värdfolkets kök, som en form av avbetalning på hyran. Allt vad jakt och fiske inbringade utgjorde under hela S:s liv ett värdefullt tillskott till den egna försörjningen.

S. kunde konsten att ro en eka likaväl som att oförväget ”skrinna på skriskor och skidor”. Han var dock upprepade gånger nära att drunkna eller gå genom isen. S. var inte simkunnig men kom att älska att bada, både i bastun och i havet. I finska skärgården fick han god användning för sina kunskaper i segling och navigation.

I Finland fick S. smaka bär och frukter han sällan stött på tidigare, ”sköna smultron”, äpplen, körsbär, vinbär och ”stickelbär” (krusbär) och även kyndel och andra kryddor. Syltade hjortron var hans far omtänksam nog att skicka honom.

Avstånd och närhet

Det finns ett fotografi bevarat av S:s son och namne, komminister Pehr Stenberg den yngre (1802–1890),⁵⁶ men av naturliga skäl inget av S. själv, inte heller någon teckning eller annan form av avbildning. Man intalar sig lätt att so-

nen varit mycket porträttlik fadern. Historiskt sett når vi med andra ord nästan fram till den yttre bilden av S. – men bara nästan. Den inre bilden är desto tydligare och mer välbevarad.

Vår relation till gångna seklers människor präglas med nödvändighet av en viss distans, ett i faktiska uppgifter mätbart men även känslomässigt avstånd i tid och i rumslig miljö. Mindre mätbar och mera emotionellt färgad är den grad av närhet som ändå är möjlig att uppnå i det enskilda fallet. När det gäller S. står det klart att närhetskänslan dominerar över upplevelsen av avstånd.

Närhet i fråga om yttre förhållanden erfar man när man betänker att S. ägde ett icke föraktligt mått av geografisk och social rörlighet som, med hänsyn tagen till de vitt skilda förutsättningarna, faktiskt tål en jämförelse med vår tid. Den som bar på drömmar om framtiden och hade turen att finna det nödvändiga stödet i sin omgivning kunde i många fall också förverkliga sina planer (förutsatt att det rörde sig om en man). Lika lite som man ryggade för mindre resor till fots, till häst eller i vagn inom det egna, i synnerhet i Norrland ganska vidsträckt närområdet, lika lite tvekade man att starta längre reseföretag. Utrustad med tålmod, flit och förhoppningsvis tillräckligt goda relationer kunde man ta steget till centralare belägna orter, där en mera kvalificerad utbildning och arbetsmarknad stod till buds.

S. skapar själv en inre närhet, tack vare sin öppenhet och sin nyfikenhet på världen. Tryggt förankrad i sin bondemiljö och sin konservativa samhällssyn vill han samtidigt slå upp fönster mot det nya, spränga ramarna för sin prästerliga identitet och skaffa sig kunskaper inom vidgade fält. Särskilt anmärkningsvärt är hans intresse för pedagogiska och psykologiska frågor, något som vi upplever som "modernt", och som säkert bidrog till att han blev så uppskattad som informator. Som 1700-talsmänniska står han oss mänskligt nära i sitt känsloliv, sina ambitioner och sin tillförsikt, på ett helt annat sätt än en gestalt från det föregående seklet

hade kunnat göra. Vi känner att vi kunnat föra intressanta och meningsfulla samtal med honom, om vi fått tillfälle att råkas.

Präst, författare, människa

S:s klassresa från bonde till präst företogs också av tusentals andra unga män i de nordiska länderna under samma tid. Denna sociala omvälvning ledde faktiskt till ett visst överskott på präster, vilket framgår av svårigheterna att vinna anställning och befordran. Prästerna kom under 1700-talet att utgöra inemot en procent av Sveriges totala befolkning.⁵⁷ Som Göran Stenberg påpekar i sin artikel om S. i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, inkarnerade denne både som bondestudent och som lantpräst den ojämförligt vanligaste och viktigaste typen av svensk och nordisk kulturbärare och kulturförmedlare under reformationens första århundraden. Ett annat, närliggande exempel är den av Kerstin Ekman skildrade västgötske prästen och naturforskaren Clas Bjerkander.⁵⁸ Pietism och herrnhutism fick efter hand ett ökat genomslag också bland prästerna (vilket även kan förnimmas hos S.) och utveckledes i takt med den ökande religionsfriheten till ett "ferment i den svenska kyrkan".⁵⁹ Med sin försekulariserade världsbild förblev den svenske lantprästen många gånger innerst inne en jordbrukare och lantbrukare, samtidigt som han skulle utså det heliga ordet och vara en god herde för fåren i sin församling. Men det är höjt över allt tvivel att kombinationen av folklig bakgrund och akademisk bildning gjorde honom till ett viktigt nav i samhället, tack vare hans förmåga att kommunicera obesvärat med olika sociala grupper.⁶⁰

Det unika med S. som präst är att han valde att berätta om sin bildningsresa för eftervärlden. I början var väl hans huvudsakliga avsikt med skrivandet att förströ sig själv. Men projektet var stort anlagt och ingalunda begränsat till att föra en enkel dagbok. Göran Stenberg har i en uppsats närmare utrett skillnaden mellan dagbok och självbiografi.⁶¹ S. vil-

le som så många samtida följa det horatianska rättesnöret att förena nytta med nöje. Författandet av levnadsteckningen var hans käraste tidsfördriv, men till de tidigare nämnda likheterna med Rousseau hörde även en stark önskan att påminna sig sina "fel och swagheter, [s]ig sjelf till uppbyggelse och förbättring". "[J]ag täncker ingalunda", fortsätter han, "skrifwa låf tal öfwer mig sjelf; utan wil jag allenast antäckna det som jag wärkeligen wet wara mig hänt".⁶² Förkunnaren i honom blir synlig, när han avslutar sina redogörelser för egna och andras tillkortakommanden med ett bibelcitat eller en sensmoral. S:s självbiografi är ett pionjärbete inom den självbiografiska genren och ett veritabelt kulturarv, präglad av författarens öppna blick för mänsklig svaghet och storhet, hans uppriktighet rörande egna drömmar och tillkortakommanden och hans livliga och medryckande stil.

Det hör till bilden av S. som forskare och författare att han senare i livet även blev en framstående botanist. Han framträdde också som sin hembygds förste geograf och topograf⁶³ och som kunnare och upptecknare av sin barndoms och hembygds dialekt.⁶⁴

S., som med all säkerhet såg sig själv som en skötsam och välanpassad medborgare, beklagar sig egentligen bara över en sak, sin "blygsell och försynthet ibland Fruntimmer".⁶⁵ Han var väl inget helgon, men ändå något av en vardagshjälte. Han erkänner oförbehållsamt diverse småsynder, som att han hållit sig undan när någon behövt hans hjälp eller att han av prestigeskäl uppträtt med onödigt hårdhet mot sina "disciplar". S. var en man som ville ha full kontroll över sitt liv, undvika fallgropar och se mening och sammanhang i allt. Han övervägde noga varje förtroende han gav och aktade sig för att låta känslorna ta överhanden, eftersom han insåg att det kunde skada hans relationer på längre sikt. Denna strikta självbehärskning uppfattade han som det enda möjliga förhållningssättet för en människa som vill ta ansvar för och undvika att såra andra människor.

Framför allt eftersträvade han att med hjälp av ett kristligt förlåtande sinnelag tyda allt till det bästa. Som läsare av S:s levnadsbeskrivning lär man känna en charmerande, mångfacetterad och i flera avseenden beundransvärd medmänniska, vars sällskap man bara motvilligt lämnar.

Sven Björkman

Noter

¹ Vol. 1, 1758–1784, vol. 2, 1784–1789, vol. 3, 1789–1796, Umeå universitet, Umeå, 2014–2015. En fjärde textvolym, som avser tiden 1796–1807, förväntas utkomma under hösten 2016, varpå även en registerdel kommer att följa. Det citat som återges i rubriken är hämtat ur S:s företal, vol. 1, s. 17.

² Vol. 1, s. 91.

³ Vol. 3, s. 84.

⁴ Vol. 3, s. 231.

⁵ Göran Stenberg, Ola Wennstedt och Fredrik Elgh, "Pehr Stenbergs levernesbeskrivning", *Biblis*, 62, 2013, s. 54–69.

⁶ Vol. 1, s. 58.

⁷ Stockholm, 1740.

⁸ Vol. 1, s. 187.

⁹ Bo Lindberg, "Den lärda kulturen", *Fribetstiden*, Signums svenska kulturhistoria (Lund, 2006), s. 99, 114.

¹⁰ Vol. 1, s. 299.

¹¹ *Tom Jones eller Hitte-barnet*. Skrifvit på engelska af m. Fielding (Västerås, 1765). Originalets titel är: *The History of Tom Jones. A Foundling* (London, 1749).

¹² Vol. 1, s. 254.

¹³ Vol. 2, s. 127.

¹⁴ *Pamela eller Den belönta dygden* (Västerås, 1741–1742). Originalets titel är: *Pamela; or, Virtue Rewarded* (London, 1740).

¹⁵ Vol. 1, s. 340.

¹⁶ Vol. 2, s. 253. Vid ett tillfälle bytte S. till sig en av tidens mest använda franska grammatikböcker, Robert Des Pepliers *Grammaire françoise et suédoise*, som även fanns i svensk översättning (minst åtta upplagor). Boken rekommenderades honom av

- professorn i kemi, Pehr Adrian Gadd. Se närmare om franskundervisningen och Des Pepliers lärobok i Elisabet Hammar, "Franskan", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 439–457.
- ¹⁷ Vol. 1, s. 387.
- ¹⁸ Vol. 1, s. 491f.
- ¹⁹ Vol. 2, s. 324f.
- ²⁰ Vol. 2, s. 186f.
- ²¹ Vol. 1, s. 237.
- ²² Vol. 1, s. 292.
- ²³ Vol. 3, s. 283ff.
- ²⁴ Det rör sig alltså inte om ett regelrätt memoarverk, som ju "brukar tillskrivas mer fokus på historiska tilldragelser och minnesvärda möten med celebriteter". Citerat från G. Stenberg, "Att skriva för andra", *Biblis*, 43, 2008, s. 66–70. Däremot finns vissa likheter med reseskildringen som genre, i detta fall en reseskildring som också beskriver en bildningsresa och en hel livsresa. Jämför *Västerbotten* 4, 2011, temanummer om Pehr Stenberg.
- ²⁵ Vol. 1, s. 261.
- ²⁶ Vol. 2, s. 245.
- ²⁷ Vol. 2, s. 271.
- ²⁸ Vol. 2, s. 300.
- ²⁹ Vol. 2, s. 362.
- ³⁰ Vol. 3, s. 216.
- ³¹ Vol. 3, s. 219.
- ³² Vol. 2, s. 77.
- ³³ Vol. 2, s. 374f.
- ³⁴ Vol. 3, s. 15.
- ³⁵ Vol. 3, s. 79.
- ³⁶ Vol. 3, s. 67.
- ³⁷ *Joseph Andrews och hans vän Abraham Adams bändelser*, författade af herr Fjelding (Stockholm, 1779). Originalalets titel är: *The History of the Adventures of Joseph Andrews and his Friend, Mr. Abraham Abrams* (London, 1742).
- ³⁸ Vol. 3, s. 171.
- ³⁹ Vol. 3, s. 462.
- ⁴⁰ Vol. 3, s. 66.
- ⁴¹ Göran Malmstedt, "De fruktansvärda ederna", *Från legofolk till stadsfolk. Festskrift till Börje Harnesk*, red. Erik Nydahl och Magnus Perlestam (Härnösand, 2012), s. 67.
- ⁴² Vol. 1, s. 29.
- ⁴³ Vol. 3, s. 175.
- ⁴⁴ Vol. 1, s. 39.
- ⁴⁵ Vol. 1, s. 40.
- ⁴⁶ Vol. 3, s. 435.
- ⁴⁷ Vol. 3, s. 43.
- ⁴⁸ Vol. 1, s. 85f. Kiromanti är konsten att spå i händer.
- ⁴⁹ Vol. 3, s. 15f.
- ⁵⁰ Vol. 3, s. 363.
- ⁵¹ Vol. 3, s. 321.
- ⁵² Vol. 3, s. 369.
- ⁵³ Vol. 1, s. 133.
- ⁵⁴ Afhandling om bästa sättet att fånga skogsfogel med snaror (Stockholm, 1841).
- ⁵⁵ Vol. 1, s. 532.
- ⁵⁶ *Västerbotten* 4, 2011, temanummer om Pehr Stenberg, s. 8.
- ⁵⁷ Carl-Johan Gadd, "Ståndspersonerna och storjordbruken", *Det svenska jordbrukets historia, III, Den agrara revolutionen: 1700–1870* (Stockholm, 2000), s. 94.
- ⁵⁸ *Då var allt levande och lustigt* (Stockholm, 2015). Bjerkander nämns faktiskt i ett brev till S. 1785 från studentkamraten och botanisten, sedermera lånbibliotekarien och bokhandlaren i Stockholm Johan Gustaf Justander, som säger sig arbeta på en "Historia öfver Svenska foglar". Han omtalar att Bjerkander om "den wanliga grön-spräckliga talgoxen" uppgivit "at då den kommer fram ifrån skogen skall det betyda köld eller snö". Vol. 2, s. 112. 1790 får S. ett sista brev från Justander, då "Botanices Demonstrator" i Åbo. S. har bett denne sända honom några örter, vilka utlovas men aldrig kommer. Vol. 3, s. 62. Om Justander, se närmare Margareta Björkman, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (Uppsala, 1992), s. 107–109 et passim.
- ⁵⁹ Ingmar Brohed, "Pietism och herrnhutism", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 95.
- ⁶⁰ Se närmare Carin Bergström, "Lantprästen", *Frihetstiden*, Signums svenska kulturhistoria, s. 167–183.
- ⁶¹ "Att återberätta sitt liv – Pehr Stenbergs levernesbeskrivning som självbiografisk text", *Thule: Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* (Umeå, 2013), s. 97–106.
- ⁶² Vol. 1, s. 68.
- ⁶³ Margit Wennerstedt (ed.), *Pehr Stenbergs Umebeskrivning* (Umeå, 1987).
- ⁶⁴ Gusten Widmark (ed.), *Ordbok över umemålet*, 1–2 (Uppsala, 1966–1973).
- ⁶⁵ Vol. 3, s. 328.